

DOSTOJEVSKÉHO „ČLOVEK Z PODZEMIA“ AKO FILOZOF POSTMODERNY

OLEG SEMAK, Filozofický ústav SAV, Bratislava

Už samotný názov mojej úvahy môže vyvolať celý rad otázok. Napríklad – ako súvisí paradoxalista „z podzemia“ s postmodernou? Nie je takýto prístup násilnou aktualizáciou Dostojevského? Napokon – nedochádza v danom prípade k takému rozšíreniu pojmu „postmoderna“, ktoré z neho robí obyčajnú, bežnú frázu?

Myslím, že je potrebné povedať predovšetkým niekoľko slov o tom, prečo dnes vôbec hovoríme o „postmoderne“. Skúsenosť moderného človeka okrem iného môže ilustrovať aforizmus Stanislava Jerzyho Leca: „Všetky cesty vedú do Ríma. Všetkými sa dá prejsť mimo.“ Mechanické vystriedanie vzorov, pokus urobiť z plusov mínusy a naopak, nevedie k želaným výsledkom. Každý nový krok na ceste zmien ho stavia do pozície „bohatera na rázcestí“. Úsilie nájsť nový lexikon na vyjadrenie aktuálnych problémov sa „potkýna“ o túžbu nezmeniť ho na ďalšiu apológiu NOVÉHO, pretože autorita „sociálnych architektov“ (O. Mandelštam) a pokusov vybudovať „nový svet“ je natoľko sprofanovaná, že každý radikalizmus, hoci zakrývaný príslubmi typu „Prišiel som vám dať slobodu“ (V. Šukšin), vyvoláva sarkastický úškrn. Postmoderna ako intelektuálna iniciatíva (presnejšie – súhrn iniciatív) upútala na seba pozornosť najmä porušením diktátu (diktatúry) monologizmu hľadania jedinej správnej cesty, jediného správneho riešenia, a nahrádza podobné snahy rôznorodosťou hlasov súperiacich alternatív, názorov ...

Zapojenie hlasu „človeka z podzemia“ do tejto rôznorodosti je celkom príhodné, pretože na jednej strane postmoderna slovami Lyotarda hlása, že „sa môžu zísť“ pod jej strechu tie najprotirečivejšie hlasy, keďže nemáme legitímne právo určiť, ktorý z nich nadobudne aktuálny význam, a na druhej strane, postmoderna pri búraní základov môže dať právo hlasu tým smerom, ktoré boli neprávom potlačené, ako o tom hovorí Vattimo. „Postmoderna“ dáva teda šancu tomu, čo bolo obídené, umožňuje stať sa aktuálnym tomu, čo už je, a nielen tomu, čo ešte len bude. Tak to aj povedal Kirillov v románe *Diablom posadnutí*: „Je mnoho myšlienok, ktoré tu boli vždy a z ktorých sa odrazu stanú nové.“

Túto úvahu možno chápať ako intelektuálnu hru alebo istý druh „zábavy“, ako by povedal „človek z podzemia“, avšak opodstatnenú, ak núti k zamysleniu. Mimochodom pripomínam, že Francis Fukujama, nebol nijako zvlášť nadšený postmodernou filozofiou a pokladá ju za „hru“ intelektuálov, ktorá ich čoskoro zunuje, a za „infantilný duplikát“, dobre známy a prebratý od Nietzscheho a Heideggera. Keďže poznáme vplyv Dostojevského na Nietzscheho, môžeme s ešte väčším záujmom sledovať genetickú súvislosť Dostojevského a postmodernity. Možnože aj postmoderna je infantilným duplikátom toho, čo už povedal Fiodor Michajlovič ...?!

Všimnime si len kľúčové momenty.

I. okruh. Dostojevskij má blízko k postmoderne svojím dielom, pretože v časoch, keď – podľa jeho vlastných slov – všetci túžili „počúvať učiteľov na všetky spoločenské a sociálne témy“, mal odvahu viesť svojich čitateľov k samostatnému mysleniu. Ak hľadal, potom hľadal „nové slovo“, no nie posledné. Finalizmus mu bol cudzí: preto sú jeho epilógy také dlhé, preto

nekončí svoj „príbeh“ a koniec necháva vždy otvorený. V určitom zmysle každá jeho nasledujúca kniha vedie dialóg s predchádzajúcou. Neučí, nepoučuje, ironizuje, ale nevysmieva. Dostojevskij pomáha zrodu myšlienok, iniciuje dialóg rozličných hlasov, len týmto je legitímnym mysliteľom. Nie je autorom systému, je konštruktérom a dekonštruktérom kontextov, v ktorých sa overujú idey. Som si vedomý odstupe medzi autorom a jeho hrdinom, ale predsa možno tvrdiť, že aj „človek z podzemia“ vedie dialóg, v ktorom nie všetko je raz navždy dané, a nabáda čitateľa uvažovať spoločne. Myslím, že novátorstvo Dostojevského spočíva aj v tom, že nedal svojmu hrdinovi štatút sociálnej významnosti, t.j. tej autoritatívnosti, ktorá neochvejne vie, že po A vždy nasleduje B. Je zaujímavé, že ten, čo sám seba nazýva „antihrdinom“, „paradoxalistom“, „zlostným“, „smiešnym“ človekom, nie je Platónov Sokrates alebo Nietzscheov Zaratustra, ale bezvýznamný úradníček, ktorý povedal svoje slovo a potvrdil tak právo každého hlasu prejavit sa.

II. okruh. „Človeka z podzemia“ s postmodernou spája aj otázka legitimity základov našich činov. Na akom základe môžeme „žiť pokojne a umierať slávnostne“, kto môže povedať, čo je pre človeka „výhodné“ a prečo sa má o túto výhodu každopádne usilovať? Prečo si všetci mudrci myslia, „že človek nevyhnutne potrebuje uvážene výhodné chcenie“, kým človek potrebuje „jedine SAMOSTATNÉ chcenie“...? Čo možno očakávať od takého človeka, pýta sa a pokračuje: „Zahrňte ho všetkými pozemskými blahami, nech sa po uši topí v šťastí, aby na hladinu šťastia vychádzali iba bublinky ako na vode: poskytnite mu taký blahobyt, aby nemusel nič viac robiť, len spať a jesť medovníky a starať sa o kontinuitu svetových dejín – aj vtedy, aj vtedy urobí človek špinavosť z čirej nevďačnosti, z paškvilu.“ Slovanami svojho vlastného slovníka „človek z podzemia“ pochybuje, že jestvujú lineárne cesty postupného smerovania k šťastiu. Možno by, nasledujúc Enquista, mohol povedať, že neverí v priebeh dejín v podobe toku rieky, dejiny ľudstva sa skôr ponášajú na skoky lúčneho koníka.

Vonkoncom nesúhlasí s myšlienkou, že človek môže byť niečo ako „klávesnica“, lebo sa mu zdá, že „všetko ľudské naozaj tkvie iba v tom, aby si človek každú minútu dokazoval, že je človekom, nie nejakým kolíkom!“

Pochybuje o úspechu diktatúr cieľov, aj tých najrozumnejších. Neverí ani v to, že so všetkou určitosťou môžeme zaručiť úspech svojich počinov (“Lenže ako sa ja napríklad uspokojím, kde mám prvotné príčiny, o ktoré sa opriem, kde mám podklad? Odkiaľ to vezmem?”). Pomaličky nás privádza na myšlienku: a čo, ak my sami musíme byť tvorcami pravidiel hry, ktorá sa volá život, a našim údelom je nájsť odvahu žiť uprostred neznáma...?

III. okruh. Pri analýze úvah o postmoderne „človeka z podzemia“ by som chcel pripomenúť, že myslitelia postmoderny po trpkjej skúsenosti teroru VEĽKÝCH CIEĽOV a na nich založenej vynútenej všeobecnej jednoty nástojčivo zdôrazňujú dôležitosť našej mnohotvárnosti, alebo, ako by povedal Lyotard, nášho heteromorfizmu, a nie izomorfizmu, pretože pociťujú priam genetický strach z toho, že každý z nás sa môže zmeniť na človeka davu. Neatomizujú svet ľudí, iba upriamujú našu pozornosť na význam, aký pre nás nadobúda vytvorenie takého spoluzitia ľudí, pri ktorom človek môže klásť otázky, hľadať odpovede a neriskovať pri tom vlastný či cudzí život. A ak nemôžeme nehovoriť o cieľi, prijateľnosť vytyčovania cieľov pozostáva práve v dosiahnutí „prijateľnej zmesi nenásilného súhlasu s tolerantným nesúhlasom“ (R. Rorty). Inými slovami, črtajú sa kontúry perspektívy – neutopiť človeka v nejakom všepožierajúcom MY, v novom fundamentalizme, ale pokúsiť sa zorganizovať také spoluzitie

každého s každým, pri ktorom skúsenosť každého jednotlivca sa môže stať východiskom pre všetkých ostatných. Pritom významnosť a aktuálnosť tohto hlasu nespočíva na základe autority alebo diktatúry prostredia, ale rodí sa v žiarne diskusií a kritiky iných hlasov, zachovávajúci si svoju neopakovateľnosť a originalnosť. Táto iniciatíva počíta s našou solidaritou a toleranciou ako podmienkou toho, že sa zachová heteromorfizmus hlasov. Každý hlas musí mať šancu byť vypočutý. Naša rozumnosť nespočíva vo výrobe receptov záchrany „raz a navždy“, ale v schopnosti hľadať optimálne riešenia, aby život nestratil svoju „rôznofarebnosť“, pretože nie vždy všetko vieme, nie vždy všetko môžeme a naše poznatky o živote nikdy nie sú úplné.

Dajme teraz slovo samotnému „človeku z podzemia“: „Ja napríklad celkom prirodzene chcem žiť preto, aby som ukojil všetku svoju schopnosť žiť, a nie preto, aby som ukojil iba svoju schopnosť uvažovať, totiž nejakú dvadsatinu všetkej mojej životaschopnosti. Čo vie rozum? Rozum vie iba to, čo stihol spoznať (niečo možno nikdy ani nespozná: aj keď to nie je útecha, ale prečo by som to nevyslovil?), ale ľudská povaha pôsobí úplne celá, všetkým, čo v nej je, vedome i nevedome, a aj keď klame, predsa žije.“ Obhajuje svoje právo na „vrtoch“, lebo „v každom prípade nám zachováva to najhlavnejšie a najdrahšie, totiž našu osobnosť a našu individualitu“. Pripomeňme si v tejto súvislosti ešte jednu jeho známu myšlienku: „A ktovie (nemožno sa zaručiť), absolútny cieľ na zemi, ku ktorému speje ľudstvo, možno spočíva iba v samom neprestajnom dosahovaní, inými slovami – v samom živote, a nie v samom ciele ...“ Pri obhajobe svojho práva na neopakovateľnosť sa nikdy z „človeka z podzemia“ nestáva prorok alebo kazateľ – svoje myšlienky formuluje do otázok alebo ako jednu z možností. Tým akoby neustále udržiaval dialóg s čitateľom. Všetko, o čom hovorí, sa hneď stáva predmetom diskusie.

Neúplné pochopenie a nedocenenie *Zápiskov z podzemia* vyplýva práve z toho, že nás do istej miery „šokujú“ úvahy „človeka z podzemia“. Čitatelia predsa hľadali v tom, čo sa dozvedeli, nejaké poučenie alebo, ako sa hovorilo v 19. storočí, „tendenciu“. Ak ju nenachádzali, pokladali celú výpoveď za neveľmi významnú a pritom im uniklo, že náš „antihrdina“ ich sústavne pozýval pouvažovať nad jednoduchou, no nie banálnou myšlienkou: nespočíva celá podstata nášho života v tom, aby sme ho prežili samostatne, podľa vlastného uváženia? Mimochodom, ak „človek z podzemia“ zrodil nejakú „tendenciu“, potom je ňou obhajoba dôležitosti súkromného života, ktorú rozvinuli V. Rozanov a I. Brodskij, hoci ju chápali ako prejav intelektuálnej extravagancie. I. Brodskij jednoznačne hovoril vo svojom prejave pri preberaní Nobelovej ceny: „... ak vôbec umenie niečomu učí, potom súkromiu ľudskej existencie“ ... „Nezávisle od toho, či je človek spisovateľom alebo čitateľom, jeho úloha spočíva predovšetkým v tom, aby prežil svoj vlastný, a nie zvonku nanútený alebo predpísaný život, nech by vyzeral akokoľvek ušľachtilo.“ (V. Rozanov napísal: „Národy, chcete – poviem vám hromovú pravdu, akú vám nepovedal ani jeden prorok ...

– Nože, no?

– Že súkromný život je nad všetko ostatné.“)

Zvýšená pozornosť, ktorá sa venuje súkromnému životu, nie je odmietaním sociálnosti, ale pokusom zamyslieť sa nad tým, čo je dôležitejšie – či postaviť „krištáľový palác“ pre ľudstvo, alebo či podstata spoločenskej aktivity má smerovať k tomu, aby človek mohol prežiť kruh svojho života čo najplnšie a bez zbytočného utrpenia. Táto myšlienka prenikla aj do postmodernity, a síce v tom, že politická pozícia má zmysel, ak je orientovaná na zmenšenie krutosti v spoloč-

stve ľudí a nenúti človeka kvôli realizácii svojich predstáv povinne sa zapájať do nejakej „svetskej konfesie“.

Myslím, že na záver treba povedať, že ani postmoderna nie je poistená proti nebezpečenstvu urobiť zo svojho SLOVA FRÁZU (parafrázujúc známy aforizmus S. J. Leca) – pre svoj prílišný relativizmus a kriticizmus na hranici hyperkriticizmu. V podstate dáva dôvod pre cynické odmietnutie čokoľvek urobiť i pre veľkú triezvosť pri hodnotení našich možností. Ak v podtexte *Zápiskov z podzemia* znie nevysslovená otázka Ako žiť, ak nechcem byť budovateľom „krištáľového paláca“?, v podtexte postmodernity ako „filozofie na križovatke“ znie tá istá otázka, ktorá však nečaká definitívne riešenie, ale je otázkou určitého kontextu – ako máme žiť a nestratiť našu mnohotvárnosť? Otázky sú tu na to, aby sa hľadali odpovede. Hans Kung sa pokúša nájsť uspokojivú odpoveď. Tvrdí, že postmodernizmus nemôže zastať ani na pozícii radikálneho pluralizmu, ani na pozícii relativizmu. Nemôže sa vyvíjať ani smerom k uniformizmu, avšak nemôže zavrhnúť potrebu elementárnej integrovanosti ľudského spoločenstva, kde by ľudia hlásali heterogénne pojmy o živote, realizovali ich a zároveň mohli žiť spoločne. Jeho projekt „svetového etosu“ sa nachádza v štádiu posudzovania zo strany svetovej verejnosti (ide o knihu Hansa Kunga *Projekt Weltethos*, GmbH, Mníchov 1990, ktorá už vyšla v 8 jazykoch). Či sa stane paradigmou nášho spoluzitia, ukáže budúcnosť. Možno je jeho iniciatíva už východisko za hranice postmodernity, čo tiež ukáže budúcnosť. Jedno je isté – jedna z možných odpovedí je už tu a čaká na uznanie prostredníctvom diskusie o nej, nechce ovaliť obuchom direktívnosti. Ani „človek z podzemia“ nenašiel pre seba uspokojivú odpoveď. Uvedomoval si však, že idey nemôžu byť slučkou na krku „živého života“, treba mať odvahu klásť otázky – hoci len pre to, aby človek nezabudol, že je človekom a že niečo chce. Otvorenosť nie je nedostatkom, otvorený koniec je výzvou na dialóg, na hľadanie odpovede. Veď „človek z podzemia“ nehovoril len tak do vetra: „Trápia ma kadejaké otázky, páni, vyriešte mi ich.“

PhDr. Oleg Semak, CSc.

Galbavého 2

841 01 Bratislava

SR